

בין דין לחשבון נפש - אלתרמן על פרשת הטבח בכפר קאסם

חיה שחם

הדין הוא אלף-בית. מושכל ראשון. לא יתכן כי לא יעיר הפשע את החוק. אך גם לפני בית-דין וגם אחרי בית-דין עוד חסרה הפרשה עיקר גדול. (נתן אלתרמן, "תחום המשולש")

✦

ביום ג' בטבת תשי"ז, 7 בדצמבר 1956, התפרסם במסגרת "הטור השביעי" של אלתרמן בעיתון **דבר** טור הנושא את הכותרת "תחום המשולש". בראשו הוסיף הכותב שורת הסבר, הקובעת את הקשר של הטור לאמור: "כשהתחילו להיגלות, אחרי תקופת איפול ושיקפה, פרטי הטבח בכפר קאסם". טור זה הוא הראשון מבין ארבעה שהקדיש אלתרמן לפרשה האמורה בכל גלגוליה בין השנים 1956 ל-1959. (1) הטור הראשון פורסם עוד בטרם הועמדו המעורבים בפרשה לדין, ואילו שלושת הטורים האחרים ליוו את ההתפתחויות המשפטיות הנוגעות לפרשה עד לאחר גזרי-הדין, הערעורים והחנינות. את טוריו אלה של אלתרמן ניתן לראות כמשתייכים לקטגוריה של "משפט בספרות" (law in literature). באופן מכליל ניתן לדבר בהקשר זה על הופעתה של התמה המשפטית כחלק חשוב או אף מרכזי בתוך מערך התמות של יצירה ספרותית. יש שהגדירו את תחום "המשפט בספרות" כתחום הבוחן את "תרומתן של יצירות ספרות להעמקת הבנתנו את המשפט ולפיתוחה של ביקורת המשפט" (2) אולם נראה, כי גישה תובענית פחות מאפשרת דיון נינוח יותר בהקשרן של שתי הדיסציפלינות. כך, טוענת שולמית אלמוג, כי העיסוק המשולב במשפט ובספרות אינו מחייב את "רתימת" עגלת הספרות על כל כליה כדי לשפר את מהלכה של עגלת המשפט, והוא אינו אמור להיות מנותב מלכתחילה לעבר "שירות" מטרה משפטית כזו או אחרת. (3) הגישה המוצעת על-ידי אלמוג מבוססת על תפישת "המשפט והספרות כשתי תופעות תרבותיות שונות מאוד שקיים ביניהן קשר מורכב" (4). ואכן, בתור שכאלה ניתן להתבונן במגעים ההדדיים שביניהן ובמשמעויות הגלויות והמובלעות שניתן לחלץ ממגעים אלה, מבלי להכפיף את אחת הדיסציפלינות לאחרת.

כאשר מדברים על משפט בספרות נוטים להישען, בדרך-כלל, על יצירות בדיוניות בעלות נרטיב מוגדר כגון: סיפורים, רומאנים או מחזות, שבהן נגולים עניינים משפטיים בדיוניים (אף אם הם נסמכים על מערכת משפטית מוכרת). הסוגה שתעסיק אותנו בעיון זה היא שונה. תגובותיו השיריות והאחרות של אלתרמן ב"טור השביעי" נשענות על אקטואליה ששורשיה במציאות ההיסטורית המוכרת הסובבת את

נמעניו.5) אלתרמן כינה אותם "שירי העת והעיתון", ומאחר שחומריהם לקוחים מתוך הווייה לא-בדיונית, אין הוא נזקק בהם בהכרח לכל מערך הפרטים המדוקדק המגויס ביצירות בדיוניות ליצירת הרושם המימטי. התגובה האקטואלית מצד הכותב בשירי "הטור השביעי" נשענת על ההנחה, שקוראיו מכירים את העובדות, ולכן ממעיט אלתרמן בתיאורי המקרים ומתרכז בהבאת תגובתו המיידית ובגילוי דעתו. במקום שהוא בכל זאת נזקק לתיאורים יש להם תפקיד מיוחד, שנועד בעיקר לצרכים רטוריים. דיונים משפטיים, למשל, העשויים לתפוש מקום מרכזי ומרתק ביצירות ספרות בדיוניות הנוגעות בנושא המשפטי, נעדרים כליל מן הטורים האלתרמניים הנדונים כאן, ולא רק בשל היות המשפט צבאי. ממילא נעדרות מהם גם דמויות המפתח האנושיות המשתתפות בשיח המשפטי ונעדר גם המימד הדרמטי שלו. הנחת היסוד המלווה את כתיבת הטור, לאמור, שהקוראים מצויים בפרטים, "משחררת" את אלתרמן מן הצורך להזכיר אפילו פרטים חיוניים של פסקי-הדין וגזרי הדין.

קשריהם של הטורים האלתרמניים שיידונו כאן אל הנושא המשפטי הם על פניהם גלויים וחד-ערכיים: הטורים מלווים פרשה המעוגנת בבירורים משפטיים בערכאות השונות ומגיבים על ההחלטות המשפטיות. אולם למעשה משמשים הטורים הללו כאתרים המכילים חומרים נוספים, מהם המשיקים לביקורת כזאת או אחרת הנוגעת להיבטיה המשפטיים של הפרשה, ומהם - בלתי-משפטיים, שמשקלם עולה לעתים על משקל החומרים הנשענים על אדני המשפט והם מעומתים עימם באורח גלוי או מובלע.

בטורים אלה משמיע אלתרמן קול צלול, נחרץ וברור, קול מצפוני שאינו מתפשר עם נסיבות כאלה ואחרות של המציאות, ומציב רף מוסרי גבוה לתגובה הציבורית הנדרשת, לדעתו, בעקבות המקרה. נתן אלתרמן ליווה ב"טור השביעי" שלו, במשך עשרים וארבע שנים (1943-1967), את האירועים המעצבים של ההווייה היהודית-הארצישראלית ואחר-כך - הישראלית, תוך כדי התהוותם. ואף כי ראה עצמו כשליח-ציבור (6) המרבה לדבר בגוף ראשון רבים, בשם ה"אנחנו" (7), הרי שטוריו מגיבים על האקטואליה תגובה אישית-סובייקטיבית קיצונית: לעתים מתוך עמדה סרקאסטית ואירונית, לעתים בפאתוס גואה, ובמקרים אחרים - בהזדהות אמפתית ונכמרת. אלתרמן נחשב בציבור כמבטא ב"טור השביעי" את הקונצנזוס הלאומי, אולם יש שבחרו לראות בו מעין "משורר חצר" מקורב לשלטון (8) המקלס ומשבח בכל עת את העומד בראשו ואת הפעילות הממלכתית הנגזרת מהחלטותיו. אלא שמתוך העיון הממוקד בשירי "הטור השביעי" מתגלה אלתרמן בפירוש כבעל עמדות עצמאיות ובשעת הצורך - ביקורתיות וחריפות, וכמי שאינו מוכן לענות אמן אחר כל גחמות השלטון ואינו מהסס להוקיע את הראוי בעיניו להוקעה. (9)

במכתב שכתב ראש הממשלה דוד בן-גוריון לאלתרמן לרגל מלאת לו חמישים שנה, ובו חלק למשורר שבחים (בין היתר על כך שהזים בשירתו את הדעה "ספרות טהורה ושירה זכה אינן בנות לווייה של מאורעות היום"), לא שכח בן-גוריון - חרף מחמאותיו - להוסיף: "איני רוצה להכחיש שלא תמיד אני תמים דעה עם הערותיך. ויש שכמה מדבריך - בשירה ובעיקר בפרוזה - מתנגדים להכרתי". "אבל - המשיך בן-גוריון וכתב - גם כשאני חולק עליך - איני יכול להתעלם מהכנות והאמיתיות של רגשותיך". (10)

סביר להניח כי בן-גוריון, אשר נשא גם בתפקיד שר הביטחון, מכוון את דבריו, בין השאר, אל אותו חלק משירי "הטור השביעי", שבו ביקר אלתרמן באורח חריף את התנהגות הצבא כלפי המיעוט הערבי (בארץ. 11)

הטבח בכפר קאסם, עילת כתיבתו של השיר שבמוקד ענייננו, טבח שהביא לידי שיא טרגי את המפגש של הצבא עם אזרחים ערביים, אירע, כזכור, ב-29 באוקטובר 1956, כאשר העוצר שהוטל על יישובים ערביים ב"משולש" הוקדם מבלי ליידע את התושבים שהיו מחוץ לכפרים. יחידה של משמר הגבול ירתה בעשרות מתושבי כפר קאסם ששבו לבתיהם מבלי לדעת על הקדמת העוצר, הרגה 49 ופצעה רבים (אחרים. 12)

בן-גוריון החליט כבר ב-1 בנובמבר 1956, תוך כדי ניהולו של מבצע קדש, שנפתח ביום הטבח, על הקמת ועדת חקירה חיצונית. (13) הוועדה הגישה את המלצותיה לאחר חמישה ימים וקבעה, כי יש להעמיד למשפט צבאי את מפקדו של הגדוד שחייליו ביצעו את ההרג, וכן אחדים מפיקודיו. הממשלה קיבלה את ההודעה על אירועי כפר קאסם בישיבתה ב-11.11.1956 מפי ראש הממשלה, שכינה את האירוע "עניין מחפיר ומצער מאין כמוהו" וכן "שערוריה" (14). חודש לאחר מכן, ב-11.12.1956, השמיע בן-גוריון הודעה פומבית קצרה מעל בימת הכנסת בעניינה של הפרשה. כאמור, הופיע הטור "תחום המשולש" ביום 7.12.1956, משמע, עוד לפני הודעת ראש הממשלה בכנסת, ותוך רמיזה, במשפט המקדים את השיר, לכך שנעשה ניסיון להשתקת הפרשה. ואכן, עיקרו של השיר מכוון נגד השתיקה הציבורית לנוכח העובדות שהחלו מתגלות טיפין טיפין, ונגד האיפול שהוטל על הפרשה מלמעלה, מטעם הצנזורה. עמדתו של אלתרמן כלפי הפרשה, כפי שהוא מבטא אותה בשיר זה, היא מלכתחילה עמדה המציבה את המוסר אל מול הדין ואינה רואה במשפט את חזות הכל:

אומרים: "יהיה משפט – וסוף פסוק. הדין ידון ואת גזרו יפסוק"

אומרים: "נניח זאת לתהליך המשפטי. האם אין די בכך?" לא.

אין זה כל וכל.

הדין הוא אלף-בית. מושכל ראשון. לא יתכן כי לא יעיר הפשע

את החוק.

אך גם לפני בית-דין וגם י ב י ת-דין עוד חסרה הפרשה

עיקר גדול.

אלתרמן מעמיד כאן לשרות העניין את הכלי העיקרי – ובעצם היחיד – המצוי ברשותו כבעל טור: היכולת להוציא את הדברים אל האור ולעורר את המצפון הציבורי באמצעות הכתיבה. בהערה מטא-פואטית, המתפקדת כרציונל של השיר וקובעת את גבולות לשונו, הוא מצהיר:

אחר שנתחוררו לך פרטיו של אותו מעשה מחריד

[...]

ידעת: אין לכתוב על כל נושא אחר. לא מאמר ולא סיפור ושיר.

כי מסרבת העברית

לדלוג על נבלה שנעשתה בישראל. כך אופי הלשון הזאת. כזה טיבה.

הלשון העברית שאליה רומז כאן אלתרמן איננה העברית הרשמית, זו המשמשת כשפת השלטון. שהרי לשון ההודעה הרשמית מעמעמת את מלוא משמעותו של המעשה (למשל, כאשר היא מדברת באורח ניטרלי על "נפגעים"), ויוצרת בכך, לדבריו, "תהום בין העובדות המבעיתות ובין ההד". אלתרמן, לעומת זאת, הופך את הלשון בשיר לכלי ביטוי מוסרי. בעוד שהודעת הממשלה היא "עמומה-חזורית", הרי לשונו שלו ברורה, בוטה ומגייסת את מילותיה מתוך טקסטים משמעותיים ובעלי הדהוד ובולטות בהקשרים מוסריים.

הדיכטומיה שמאתר אלתרמן במציאות הנוגעת לפרשת כפר קאסם, הווה אומר, ההיבטים המשפטיים של הפרשה מול היבטיה המוסריים, מיתרגמת בגוף השיר לשתי לשונות.

כך, מול מילים כגון: משפט, דין, תהליך משפטי, לדון, חוק, בית-דין, הוועדה אשר הוקמה לחקור, מילים הלקוחות מתוך השיח המשפטי, אשר מייצג כאן פן רשמי, פורמליסטי ונטול הדהודים אלוזיוניים, מציב אלתרמן שורה של מלים אחרות כגון: נבלה שנעשתה בישראל, תועבה, חלחלה, חימה, זעם, עושי הפשע, זעוה, אשם, מעשה דמים, שלכולן שורשים בטקסטים מקראיים ובעיקר בספרי הנביאים, בתוך הקשרים של נבואות זעם בעקבות חטאים מוסריים בלתי-נסלחים, וכולן מעוררות בכוחן של האלוזיות והקונוטציות הנגררות עימן עמדות ותגובות רגשיות. (15)

ההישענות על הצד המשפטי אינה יכולה להוות תחליף לפן המוסרי שהודחק, לדעת אלתרמן, בשיח הציבורי הנוגע לפרשה. אלתרמן מטיב להדגים כאן את הקונפליקט שבין האספקטים המשפטיים, האמורים לכאורה ליישב את הפרשה על-ידי עשיית דין, קביעת אשמה והטלת עונשים, ובין האספקטים המוסריים, שהם למעשה בגדר "חללים משפטיים" (16) ואין אפשרות לטפל בהם בכלים יורידיים.

למעשה טוען אלתרמן בשיר, כי על מקרה מעין זה שאירע בכפר קאסם נתבעת תגובה ציבורית של חשבון נפש **לצד** התגובה המשפטית, והיעדרה של הראשונה הופך את האחרונה, היינו את המשפט, ל"תגובה מיכנית, טכנית, רובוטית! תגובה/ המתחוללת בשממה ובריקות ולא בקרב עם צלול הכרה/ ונכון חושים". אלתרמן מבחין בין תגובת הזעזוע של הרשויות (מטה המשטרה, המטכ"ל והממשלה) ובין התגובה המתבקשת מן הציבור הרחב. תגובה זו מותנית בידיעת העובדות, והנה – טוען אלתרמן – זכות היסוד של הידיעה נגזלת מן הציבור בשל האיפול שהוטל על הפרשה: "איפול לא-אנושי ולא-צודק ולא-נחוי". התביעה לפומביות, כפי שמביע אותה אלתרמן בשיר, היא טוטאלית, כדי להעביר קו עז וברור, כדבריו, "אשר יפריד בין הציבור ובין פושעיו". לא מדובר רק בהסרת האיפול מן העובדות, כי אם גם בתביעה נמרצת לקיום המשפט בדלתיים פתוחות:

לא זו בלבד שאין לנעול דלתי משפט על זה הפשע ולדון בו

במלוחש ובמכוסה,

כי הדיון צריך לחרוג ממסגרתו, כי יש לדון על כל באור מלא,

מני גורמי עראי ועד גורמי יסוד,

כי רק בדרך זו יוגד וייקבע כי אין לעם הזה יד באשם הזה.

ראוי לציין, כי אין זו הפעם הראשונה שבה נדרש אלתרמן לעניין פומביות המידע בעת משפט. בטור "לחש סוד" שהתפרסם ביום 9.1.1953, ושעניינו המשפט שנערך בעקבות הריגתם של שני אזרחים ערבים ופציעתם של חמישה בכפר ערה, מוקיע אלתרמן את אלמנט הסודיות ומניעת המידע בעת משפט, כאשר אין בכך לסכן את בטחון המדינה. "לחש סוד" נחתם בשורות הבאות:

יש סודות צבאיים! הם חומה ובריחים

בין אומה לבין צר שאוזנו מועדת, -

אך אין סוד

היכול וצריך להיות חיץ

בין העם לבין קול המשפט והצדק. (17)

זכות הציבור לדעת הופכת בשירי **הטור השביעי** למרכיב עקרוני ורב-חשיבות של הליך עשיית הצדק. דומה, שרגישותו של כותב הטור מתחדדת במיוחד, כאשר מדובר בהשתקה ובמניעת מידע בפרשיות שמעורב בהן הצבא בפעילותו מול אזרחים ערבים, פרשיות שבהן נעברה עברה, אשר יש בה כדי לפגוע בעיקרון המקודש של טוהר הנשק.

יש לזכור, כי שנות החמישים היו השנים הפורמטיביות של הממלכתיות הישראלית, כמו גם של החברה הישראלית שלאחר מלחמת העצמאות והעלייה ההמונית. בשנים אלה חוזר קולו של אלתרמן ונשמע ב"טור השביעי" לא רק בשאלות פוליטיות הרות גורל, אלא גם - ואולי בעיקר - בעניינים המצויים כביכול בשולי העשייה הממלכתית. דווקא עניינים אלה נתפשים על-ידו כבעלי חשיבות מכרעת לעיצוב פני החברה והממשל בארץ. (18) בשיר שלפנינו מעסיק את אלתרמן ההיבט המוסרי של החברה המתגבשת, ולא ההיבט המשפטי, כערך המרכזי המקנה לה את אופיה האנושי הסגולי. שלוש פעמים הוא חוזר כאן על הקריאה: "לא תיתכן חברת אנוש" ובהמשך לכך מפרט את הנתבע מן החברה כדי שתהיה ראויה להיקרא "חברת אנוש". העמדה שמתוכה הוא דובר אינה עמדת קטגור, אלא עמדת נביא המוכיח את עמו, וריבויין בשיר של מילים המהדהדות טקסטים נבואיים, רק מדגיש עובדה זו. בתוך ההקשר הכפול של משפט ומוסר שהשיר נתון בו, נזכר אמנם הקטגור, אך לאו דווקא כנציג החוק ומערכת המשפט, כי אם כדימוי לתקופה המיוחדת שבה התרחש האירוע:

אמנם – על סף המלחמה היה המעשה. על סף מסה גדולה וסער רב.

אך אם יש טעם לחשבון של "נסיונות" ... כ ק ט ג ו ר נושאת קולה

עת עברות!

על סף זירת קרבות היה המעשה. אכן. אבל בקצה זירת הקרב,

בפאתי דרום של הזירה הזאת קמים צוקיו של הר עשרת הדברות.

המושג "עת עברות", המדומה כאן לקטגור, הוא וריאציה על "יום עברות" (איוב כ"א, 30), שפירושו: יום צרה ופורענות. ה"עת", גיבורתו האלתרמנית של הספר **עיר היונה** (1957), היא התקופה ההיסטורית רבת המסה והמעש המתוארת בו. "עת העברות" הנזכרת בשיר שלפנינו היא רמז לאירוע ההיסטורי, שבשוליו נתרחה פרשת כפר קאסם. מדובר, כמובן, במבצע קדש שנפתח ביום בו אירע הטבח. היו שקשרו את האירוע בכפר קאסם עם המתיחות שלפני תחילת המערכה, ובקשו לראות בכך נסיבות מקילות עבור מבצעי הטבח. כנגד זאת, מעיד עליהם אלתרמן מצידו את הצו הקדמון והמוחלט "לא תרצח" ברמזו אל הר סיני, "הר עשרת הדברות" שבשולי זירת הקרבות. (19) באופן זה הוא מנכיה בטורו את המערכת המוסרית העליונה והמכוננת של היהדות, שנקודה גיאוגרפית זו משמשת לה כתזכורת מהבהבת. הקטגור שעליו מצביע אלתרמן אינו אפוא קטגור "רשמי" מטעם מערכת הצדק הממלכתית הפורמלית, כי אם תביעה מוסרית אימננטית, המחייבת הקפדה על הצו העליון האמור דווקא לעתות כאלה. אם יש כאן "נסיבות", אומר אפוא אלתרמן, הריהן לחומרה ולא לקולא.

שקילת הדין אל מול המוסר בשיר הנוגע בפרשת הטבח בכפר קאסם מעלה בביור, כי מה שמטריד את הכותב יותר מכל הוא הדיוקן המוסרי של החברה המתגבשת בישראל, שהצבא הוא רק אחת משלוחותיה. לצורך ביצורה של המוסריות הציבורית נדרשת, לדעת אלתרמן, ההפרדה "בין הציבור ובין פושעיו" על-ידי הוקעה ציבורית של המעשה הנפשע, שכן עשיית דין מטעם הממסד אינה יכולה, לדעתו, לפטור את הציבור ככלל מן הצורך בחשבון נפש נוקב לאמור:

כי צד קרה מה שקרה ואיך י כ ו ל ה י ה לקרות מה שקרה

ואיך ומה חייב הוא לעשות כדי שלא תקרה כזאת מחר.

[...]

וזאת מ ח ו ז לעונש שיחול על ראש עושי התועבה האסורים.

ב.

נאשמי פרשת הטבח בכפר קאסם הועמדו לדין. משפטם נפתח ב-15.1.1957 ונסתיים באוקטובר 1958. ב-17.10.1958, מיד לאחר מתן פסק הדין, שקבע את הרשעתם של שמונה מתוך אחד-עשר הנאשמים שהועמדו לדין, הגיב עליו אלתרמן בטור "עם פסק-דין", הפותח במשפטים הבאים, המובאים בגוף הטור בתוך סימני ציטוט:

"ואז הגיעה משאית ומתוכה הורדה ונערכה בסך ונקטלה

בפקודת-אש עדת נשים מתחננות עם ילדות" - -

בטור "תחום המשולש", תגובתו הראשונה של אלתרמן על הפרשה, הוא עובר בשתיקה על פרטי המעשה בנימוק כי אלו הם פרטים "שאינן היד מורמת לספרם בכתב לא רק מטעמי צנזורה מצווה...". כדבריו. בפתיחת הטור "עם פסק-הדין" מתבטל האיסור שגזר על עצמו, והוא בוחר בנרטיב קצר ומהודק, מועט המחזיק את המרובה, טקסט טעון, שמילותיו נבררו היטב, כדי שתקלענה הישר אל לבו של הקורא.

אלתרמן יוצר אפקט דרמטי בפתיחה על-ידי התחלת הטקסט "באמצע הדברים" (in medias res). הציפיות שמעוררת הכותרת "עם פסק-הדין" אינן מתמלאות בשתי השורות הראשונות, ותחת זאת נוצרת הזרה, הממקדת את תשומת-הלב במשפט הפותח נטול-הקונטקסט לכאורה, כמו גם בצורך לפענחו. הפתיחה הניטרלית כביכול: "ואז הגיעה משאית", אינה מנבאת את האינפורמציה הקשה שתיחשף מיד בהמשך לה. אינפורמציה זו מאורגנת בשלישיית פעלים סבילים: "הורדה ונערכה בסך ונקטלה". אפקט הזעזוע נוצר דווקא מתוך אי-הבלטת הפועל האחרון ויצירת מעין שוויון ערך בין שלושת הפעלים, שהשניים הראשונים בהם יכולים היו לכאורה, בתוך הקשר שונה, להוליך אל משמעות אחרת. בניגוד למבנה המשפט השכיח, הפותח בנושא, מגיע אלתרמן אל נושאו התחבירי של המשפט השני והחשוב "עדת נשים מתחננות עם ילדות" רק בסופו, לאחר הטפל (תיאור האופן) "בפקודת-אש". מן הבחינה הרטורית מושג כאן באמצעות הדיסונאנס, הנוצר בין פקודת האש ובין נשים וילדות, ובאמצעות ההשקיה, אפקט שיא, המבליט את מלוא הזוועה מבלי להזדקק לתיאורים גראפיים ומפורטים. בחירת הפרטים, כמו גם השמטתם של אחרים (שהרי ידוע, כי חלק לא מבוטל מן הנרצחים היו גברים), הן בעלות תפקיד מרכזי ביצירת הנרטיב ובחידוד האפקט העולה מתוכו.

רק לאחר יצירת הרושם הראשוני העז, נפנה אלתרמן אל חשיפת ההיבט הדידקטי של האיזכור שבפתח השיר:

פשוט כדי לשים אל לב במה בעצם מדובר, - עם כל ההחשבה והכבוד
לעדויות התנהגות-טובה ועדויות שרות-מסור ועדי אופי...

[...]

שכן עברו שנתיים עד שהובקעו חומות של סנגוריה וסייגי נוהל
ועד שהתברר כי יש יכולת להגדיר זאת כרציחה.

הקוד הלשוני המקראי, אשר שימש בשיר "תחום המשולש" כאמצעי של גילוי וכיסוי כאחד, בעת שהמשורר לא רק נענה לצו הצנזורה, אלא גם צנזר את עצמו מדעת, מומר בשיר "עם פסק-הדין" בקוד לשוני אחר, חשוף יותר, שבו מותר עתה לומר באופן מפורש "רציחה", "צמאון-דם" ו"אכזרות-מזוועת", כאשר מתייחסים אל הפרשה.

כמו בשיר הקודם נשקלים אף כאן על כפות המאזניים זה מול זה הדין על סדריו ואותו דבר שאין להגדירו בשום פנים במונחים משפטיים, אותו "חלל משפטי", שהוא-הוא העומד במוקד עניינו של הכותב. אולם בעוד שבשיר הקודם צפה ועלתה השאלה המוסרית שביסוד העניין מול הטיפול המשפטי הפורמלי, הרי שכאן מדובר בביקורת על הסטת מוקד העניין הציבורי מעצם חומרתו של המעשה, הנתלית בפגמי האופי האנושי, אל הדיון הדקדקני בשאלת הציות, הכפיפות לפקודה והמשמעת החיילית, שאלות שתחומן משפטי ולא דווקא ערכי.

המורשת המשפטית של פרשת כפר קאסם חזרה ונדונה בהקשרים שונים, (20) אולם דומה, כי מושג אחד, שנטבע על-ידי אב בית-הדין, השופט בנימין הלוי, חרג מגבולותיו המוגדרים של עולם המשפט וחילחל אל

מעבר להם, לתוך החיים הציבוריים בהקשריהם השונים: המושג דגל שחור, המתנופף מעל לפקודה בלתי חוקית בעליל.21)

הנוסח המדויק בעניין זה, המצוי בסעיף 9 בפסק-הדין,22) אומר כדלהלן: "הכלל הוא כי חייל חייב בציות לפקודת מפקדו ופטור מאחריות פלילית לתוצאות הבצוע. יוצאת מכלל זה – פקודה בלתי חוקית בעליל, שהינה היפוך לכל דבר: חייל פטור מציות לה וחייב באחריות פלילית לתוצאות בצועה". [...] "סימן היכרה של פקודה 'בלתי חוקית בעליל' מן הדין שיתנוסס כדגל שחור מעל הפקודה הנתונה, ככתובת אזהרה האומרת 'אסור!' [...] "אי חוקיות הדוקרת את העין ומקוממת את הלב – זו מידת אי-החוקיות 'בעליל' הדרושה כדי לבטל את חובת הציות של חייל ולהטיל עליו את האחריות הפלילית למעשיו". לכאורה, אפשר היה להניח, כי לשונו הציורית של אב בית-הדין המתבטאת בניסוח המרשים שצוטט לעיל, תעורר מצידה את תגובתו השירית של אלטרמן, שהניואנסים הלשוניים ומשחקי הלשון הם מרכיב חשוב בפואטיקה של "הטור השביעי" שלו.23) מפתיע, אם כן, שהמושג "דגל שחור" אינו מופיע בתגובותיו על המשפט בפסק-הדין, ואילו המלה "בעליל", שהפכה ברבות הימים לסלע מחלוקת פרשני, מופיעה אמנם בשיר נוסף על הפרשה ("הדין וסביביו", 24.10.1958), אולם לא כדרך שהיא משמשת בפסק-הדין, ועל כך להלן.

בחלקים ב' ו-ג' של הטור "עם פסק-הדין" לא פסק-הדין כשלעצמו עומד במוקד, אלא הערכים האנושיים שיש, לדעת הכותב, לגזור מן הפרשה. באירוניה אופיינית מתאר אלטרמן את התגובה בציבור לאחר מתן פסק-הדין, כדלהלן:

ורבים מקמטים את מצחם במעומק,
בחומרה דאוגה ולוטה-עננת,
ואומרים: פסק-הדין הלזה המנומק
מחייב תשומת-לב לנקודה מסוכנת.

האירוניה מתבטאת בכך, ש"הנקודה המסוכנת" המחייבת תשומת-לב מסיטה, למעשה, את העניין אל היבטים פורמליים של הגדרות משפטיות ואל השפעתן של הגדרות אלה על מבצעי הפקודה, במקום לתת את הדעת לתוצאות המעשיות והרות האסון של הציות לפקודה הבלתי-חוקית בשטח. כדרכו בשיר "תחום המשולש" אף כאן מכרעת את הכף לא האמירה המשפטית, שקולה נשמע, כי אם המסקנה האנושית-מוסרית שהושתקה תחת הררי הטיעונים המשפטיים:

השאלה (בשלב הלזה המוקדם...)
אינה שאלת
המושג משמעת,
כי אם שאלת המושג צמאון-דם
ושאלת המושג אכזרות-מזוועת.

אלתרמן מציב כאן במלוא חומרתה את שאלת הלקח שיש להפיק מפרשת הטבח בכפר קאסם. על-פי מיטב שיפוטי, כפי שעולה מהתבטאותו בשיר, התגובה הציבורית הנסחפת לעבר בעיות בעלות גוון משפטי מטשטשת ומעמעמת את הפן המוסרי שבהרג החפים מפשע. "ולכן – אומר הוא בבית החותם את חלק ב' – יגמלו פרשנינו טובה/ אם יסטו מטפל, ואל תוך יגיעו./ פן נשמע איך צוחק אותו ליל תועבה/ בראותו כי הופכים את לקחו על פיהו".

חלק ג' של הטור הוא מעין הערת שוליים מורחבת, המכוונת אל טקטיקת ההגנה המשפטית של שני הנאשמים הראשיים במשפט. שתי כפות המאזניים, שבעזרתן הוא שוקל את האירועים בטור זה כמו בקודמו, משמשות כאן כבסיסה של אנאלוגיה ניגודית, שיש בה כדי לחדד את הסיטואציה על כובד משמעויותיה. אלתרמן עושה שימוש בשורה של מושגים מתחום המשפט, שעניינם צד הזכות: סיבה מקילה, טענות סנגוריה, נימוק מסייע, ורואה בהם אמצעים לגיטימיים לניהול מה שהוא מכנה "קרב-המגן הנואש" של שני הנידונים הראשיים: "הם עשו את הכל. הם מיצו את הכל./ וזה דרך הטבע. זכותם היא מיסוד". אולם לנוכח מיצויו של ההליך ההגנתי, שהוא זכות יסוד של הנשפטים, מציב אלתרמן את זכות היסוד הגדולה ממנה, הזכות לחיים, זו שלא הוענקה על-ידי הנאשמים לאימהות ולילדות, הבוכות "מול רובים ואימה".

על-ידי יצירת האנאלוגיה (המדומה?) בין זכות לזכות, מקבל המושג "נסיבות מקילות" גוון אירוני מריר, כאשר הוא מוחל על סיטואציית הטבח, שבה לא זכו הקורבנות, לפי דברי השיר, ל"אף לא חלק אחד/ משישים, אף לא חלק אחד ממאה, - / אף לא חלק מאלף ולא מריבוא" מאותן נסיבות מקילות שתבעו הנאשמים לעצמם במשפט. השימוש הרטורי באנאלוגיה ניגודית זו, שבסיסה מופרך מראש (שכן בקורבנות אין כל אשם, ולפיכך אין מקום למושג המשפטי "נסיבות מקילות" בעניינם) מבליט היטב את עמדתו האירונית-ביקורתית של הדובר, שמבעדה נשקף ההליך המשפטי המוקפד כהליך אבסורדי ביחס לאירוע עצמו ולתוצאותיו הטרגיות.

ג.

שבוע בדיוק לאחר שפרסם אלתרמן את הטור "עם פסק-הדין", הוא מפרסם טור נוסף, "הדין וסביביו", ובו הוא ממשיך ועוסק בפרשה ובספיחיה.

חלקו הראשון של הטור (בן ארבעת החלקים) הוא תרומתו של אלתרמן לוויכוח שהתנהל בציבוריות הישראלית עם מתן גזרי-הדין המחמירים. הוויכוח הציבורי נגע בשאלת הציות לפקודה צבאית ובמהותה של פקודה בלתי-חוקית בעליל, כשהמקטרגים מוחים על עצם העמדתם לדין של מקבלי הפקודות ומבצעהן, בנימוק שיש בכך כדי לערער את בסיס קיומו של הצבא.

לאלתרמן עמדה ברורה ונחרצת בפרשה, כפי שכבר נוכחנו בחלקיו הראשונים של הדין. כדי לחדדה הוא נוקט בתחבולה רטורית פשוטה אך מוצלחת: הוא לא רק מקבל ומאשר את טיעוני המקטרגים בוויכוח הציבורי, אלא קובע בעצם כי טיעוניהם הם בחזקת אמת המובנת מאליה ומקובלת על הכל, ובכך נוטל את עוקצם. פקודות יש לבצע, שהרי זהו המסד שעליו נשען הצבא. דווקא לכן, טוען אלתרמן, "כה חבל

שדוגליה [של האמת הזו] קמים לאשר את צדקה המובהק וברור/ על ידי פרשה מובהקה וברורה השייכת לסוג של פשעי מלחמה". ההיגיון שעליו מסמך אלתרמן את הקטע האמור נעוץ בהבחנה הברורה והנחרצת לגבי דיודו בין פקודה צבאית "חוקית", שיש לבצעה בכל מקרה, ובין מה שהוא מכנה "פשעי-מלחמה", שמהם יש להימנע בכל תנאי. לכאורה, אין הבדל של מהות בין ניסוחו ובין הניסוח בפסק-הדין ("פקודה בלתי חוקית בעליל" [...]) ש"חייל פטור מציות לה וחייל באחריות פלילית לתוצאות ביצועה"), אלא שבחירתו של המשורר במושג הטעון "פשעי מלחמה", אחת-עשרה שנים לאחר תום מלחמת העולם השנייה, מעבירה את הדיון אל רובד אחר, שבו לאמירה מעין זו יש הדהוד היסטורי בעל מטען מוסרי ברור, והיא מצביעה בחריפות ובנחרצות על עמדתו ההומניסטית והמוסרית הבלתי מתפשרת של הדובר בשאלה הנדונה. למעשה, מבלי להזדקק ללשון הקביעה המשפטית של אב בית-הדין, מצהיר אפוא אלתרמן הן ברובד הגלוי והן בזה המובלע, כי ההבחנה הנזכרת היא דבר-מה שחייב להיות מוטבע בהתנהגות האנושית מעצם טיבעה, ולא דווקא מכוחו של צו חוקי.

ההתבטאויות הציבוריות המלוות את מתן גזר-הדין ממשיכות להעסיק את אלתרמן, המזהה בהן תופעות הראויות בעיניו לגינוי ולהוקעה. פרקים ב' ו-ג' של הטור מוקדשים לכך.

פרק ב' מוקדש לחשיפת מה שהוא מכנה "האבסורד האווילי והחשך" שאליו עלול להוביל, לדבריו, "דין עקרוני על טיבם של שרות-נאמן ומשמעת/ באבדו את תפיסת מ ש מ ע ו ת הדברים".

אלתרמן מכוון כאן את דבריו נגד קולות שהקצינו את הוויכוח בעניין הציות לפקודות הצבא בטענה, כי דווקא אלה שלא הקפידו על מילויה של פקודת העוצר כלשונו (ובמשתמע - גם לא גרמו לקורבנות), הם שצריכים לכאורה לעמוד לדין על הפרת פקודה. הדבקות הבלתי הגיונית הזאת בפרטיו של חוק השיפוט הצבאי, מבלי להביא בחשבון את הנסיבות המיוחדות של המקרה ואת הפן האנושי והמוסרי שלו, מקוממת את חוש הצדק האלתרמני, המגייס לפיכך מבעים חריפים ולעתים סרקאסטיים כדי לגדוע את ניצני הרעיונות הללו בעודם באיבם.

נאמר כבר למעלה, כי אלתרמן לא עשה שימוש במושג "דגל שחור", הזכור כל-כך מפסק-הדין בפרשת הטבח בכפר קאסם. אולם כדרכו, רמז אל ניסוחו הבולט של אב בית-הדין באמצעות מלה מזדקרת אחרת, המלה "בעליל" ("פקודה בלתי-חוקית בעליל"). אלא שאלתרמן אינו חוזר על מה שהופיע בפסק-הדין, כי אם ממחזר את המלה בתוך הקשר אחר ועושה בה שימוש פארודי. זאת כאשר הוא מציין, כי הדעות האבסורדיות שהוזכרו לעיל, אכן נאמרו ונכתבו "בעליל", ובכך הוא מדגים מצד אחד את עמדתו כלפי עקרותו המסוימת של הצד הפורמלי, ובלשונו: "כן, גם זה נאמר ונכתב בעליל" (ההדגשות שלי. ח"ש). ומצד שני, הוא רומז אל "אי-חוקיותן בעליל" של דעות מן הסוג הנזכר.

מה שאירע בכפר קאסם מכונה על-ידי אלתרמן בטורו "פוגרום", שביצעו הותיר "ערמות חללים" (24) גם כאן, כבחלק א', מעוררות המלים המכוונות הללו תהודה ומעירות בזיכרון אירועים היסטוריים טראומטיים בתולדות העם היהודי, שאף הונצחו ביצירות ספרות נודעות. (25) בדומה לחלקו הראשון של הטור, גם כאן נמתחת אנאלוגיה סמויה בין מבצעי פשעים ופוגרומים ביהודים (בגולה) ובין יהודים המבצעים בארצם שלהם מעשים כגון אלה באחרים.

אלתרמן נזקק לרמיזה אל דוגמאות חמורות אלה, כדי להביא למלוא הבולטות את נקודת המוצא המוסרית להתבוננות בפרשה. ניתן לקבוע ללא ספק, כי עמדתו המוסרית של אלתרמן כאן ובטורים האחרים הדנים בפרשה החמורה, מתנוססת כדגל, המסמל עמדה של מעורבות מוסרית ואנושית, מבלי לשאת פנים בפולמוס לעמדות הציבור, תהיינה אשר תהיינה.

חלקו השלישי של הטור עוסק בסוגייה, שחזרה ועלתה לדיון מאז פעמים נוספות ובנסיבות אחרות: כשירותו של החייל להבחין בעת התרחשות האירוע הצבאי באי-חוקיותה בעליל של פקודה וזכותו (ובעצם, חובתו) לסרב לה מבלי להיענש. הטענה המלווה את הפולמוס מצד שוללי פסק-הדין היא, כי מי שמשולל השכלה משפטית אינו כשיר להחליט על חוקיותה או אי-חוקיותה של הפקודה. הדעות הללו נשמעו כחלק מן התגובה הציבורית לאחר מתן פסק-הדין וגזר-הדין: (26)

ואומרים כי לפי פסק-הדין שניתן
מחויב החייל, בקבלו הוראה,
ליהפך בו ברגע לכעין-משפטן
הבוהן ובודק היקשים וראיה.

ברוח האירוניה המושחזת המגוייסת לכתיבת הטור, מרגיע אלתרמן את החוששים וקובע:

כי מצד מעשי אולי אין להפריז
ולחשוש כי יביא פסק-הדין לידי כך
שיוכרח החייל להפוך ליוריסט
בקבלו הוראה. החשש הוא מופרך.

אולם כנגד אלה המנסחים את התנגדותם בעזרת הנימוק שמדובר בדקויות קשות להבחנה, מגיב אלתרמן בדרך סרקאסטית, שאינה מותירה ספק באשר לעמדתו שלו, כאשר הוא "מדגים" דקויות קשות להבחנה אלה במלים: "בייחוד, כמדובר, / לגבי עניין דק ומוטל בספק/ כמו הרג רצוף בעת עוצר בכפר". הטעון שבו פותח אלתרמן את חלקו זה של הטור, והמובא גם הוא כ"קול המון" העולה מן הציבור הינו, "כי עשוי פסק-הדין לערער/ את מורל הצבא". מובנו של מורל בהקשר זה הוא, כהגדרת המילון: "מצבו הנפשי והמוסרי של אדם מבחינת אמונתו, בטחונו ומסירותו". (27) אולם, כידוע, אין זה פירושה היחיד של המלה. אלתרמן נתלה אפוא בכפל המשמעות ותחת מסווה הטיעון הציבורי הנ"ל "מגניב" אל תוך הדיון את משמעותה האחרת של המלה "מורל", היינו, מוסר, מידות טובות, לאמור:

כמו-כן לא כדאי כה לחשוש לערעור
המורל. כי מורל הרואה סכנה
בפסק-דין המגנה פשעי רצח ברור
הוא מורל שעורער כבר ללא תקנה.

הפרדת שאלת המוסר מן השאלה המשפטית היא, לכאורה, מעין "צילום" המצב הנוגע לפרשת הטבח בכפר קאסם והמשפט בעניינו. כאן, בשורות המצוטטות לעיל, נעשה ניסיון נוסף לקרב את שני ההיבטים האמורים זה לזה, ולהפכם אולי לשני צדדיה של מטבע אחת. בעניינו של הפשע שבוצע בידי לובשי מדים, ואשר הוגדר על-ידי בית-דין כרצח ברור, מתחייב, לדעת אלתרמן, גם גיבוי מוסרי לפסק-הדין מצד הגוף השולח (הצבא) ומצד הציבור. כל התנהגות שיש בה כדי לרמוז על גישה אחרת, היא על-פי התפישה המובלעת בשיר, בלתי מוסרית בעליל. נקודת המוצא להתבוננותו של אלתרמן בפרשה היא אמנם בתחום המוסר האנושי, שאינו זקוק להסדרה חוזית-משפטית של היחסים בין אדם לחברו, אולם, לפחות בפרשייה שלפנינו, במקום שהמשפט אמר את דברו מוצא הכותב נקודת התלכדות בין דין ומוסר, שאינה ניתנת לערעור.

חלקו הרביעי והאחרון של הטור "הדין וסביביו" נוגע בהיבטים החינוכיים של הפרשה. בנקודה זו מנתק אלתרמן מגע עם היבטיה המשפטיים, כאילו הצהיר במובלע, כי הפעילות הפורמלית של החוק והפעילות החינוכית המתבקשת לעת כזאת שייכות לתחומי קיום שונים של ההווה החברתית. מתן גזר-הדין כמו מסיר מעל סדר היום סוג אחד של טיפול בפרשה וסולל דרך לפעילות מסוג אחר:

ולאחר שהוציא בית-הדין את הגזר

יש לפנות בדחיפות (לא לנוח)

אל דברים שגם הם חייבים מאסר – (28)

אל סגנון-המחשב והלכי-הרוח.

אל רוחות ונטיות נודעות שרווחו

ורוחות גם כיום. במקרים כמו אלה

לא יוכלו הן לומר: לא ידינו שפכו.

שכן יש להן יד. שכן יש להן חלק.

בדברים המובאים לעיל, שבהם מצביע אלתרמן על אותם גורמים אשר היו, לדעתו, בעלי תרומה מכרעת להתרחשות האירועים, עולה סוגיית החומרים הבלתי-שפטיים. עניינים כגון סגנון מחשבה, הלכי רוח ונטיות שונות אינם שייכים, כידוע, לתחום טיפולו של המשפט. אלו הם "חלקים של ההווה האנושית המצויים מחוץ לתחום התעניינותה של המערכת המשפטית", (29) ומוגדרים על-כן כ"חלקים משפטיים". אלה כוללים, בין היתר, "עניינים המשויכים במובהק לאוטונומיה האישית המוחלטת כחלומות, מחשבות, רגשות וערכים". (30)

אלתרמן, שאינו בא אל הסוגייה מן הצד המשפטי שלה, רואה בדיוק בנקודות האמורות את נקודות התורפה שיש לטפל בהן "בתוקף ובמרץ", ויש לעשות זאת לדעתו "גם בכלי החברה, גם בכלי ממלכה/ שיפנו גם אל שורש וגם אל צמרת". מקום שיד המשפט קצרה אפוא מהגיע אליו, מצריך, לפי אלתרמן, טיפול מסוג אחר. על-כן, גם במסכת העונשין הצמודה לפרשה הוא רואה בהקשר זה בעיקר כלי חינוכי מסייע לשינוי ערכים, או למצער – לשינוי דרך ההתנהלות:

להביא לפעמים גם בתוך פקודת-יום,
לידיעת כל דרגות, את היחס לנגע...

ובייחוד, כמובן, לסכל מעשי
עריצות ושרירות (מאת מי זאת ירשנו?),
להוכיח פשוט כי העסק הזה
מסוכן לעושהו שכן נענש הוא.

ההגדרה המקובלת למדינה מתוקנת היא, כידוע, "מדינת חוק". אך לפי העולה מדבריו של אלתרמן בהסתמך על הניסיון בפרשה האמורה, תיתכן אפשרות שגם מדינת חוק לא תוכל להתקרא בתנאים מסוימים מדינה מתוקנת. כפי שמלמדת כותרת הטור, לא רק הדין הוא מעניינו של הכותב, אלא גם סביבו, משמע, כל אותם תנאי-קדם שאיפשרו את התרחשות הפרשה וכל התגובות שלאחריה. בכל אלה מאתר אלתרמן סימנים מדאיגים לחברה, שמנקודת ראותו טרם הפכה לחברה מתוקנת. לא החוק ודרך הפעלתו עומדים כאן לביקורת, אלא אותם אמות מידה מוסריות וערכים אנושיים, שאם לא יהפכו על-ידי המדינה לנורמות ציבוריות מחייבות, הרי שמדינה כזאת "עוד מציץ בה התוהו" ולא נשלם כינונה.

ד.

נאשמי כפר קאסם הגישו ערעור על גזר-דינם, עונשם הופחת, וזמן קצר לאחר מכן קיבלו חנינה ושוחררו מבית הכלא. ב-13.11.1959 מפרסם אלתרמן טור נוסף בעניינה של הפרשה תחת הכותרת "החנינה", הפעם לא בשיר אלא בפרוזה.

החנינה האקטואלית משמשת אמנם לאלתרמן, בין היתר, גם כעילה להרהורים כלליים בנושא זה, אולם אלה אינם אלא מבוא לעיון בחנינה הספציפית ובהשלכותיה על הפרשה.

עניינה העקרוני של חנינה באשר היא מוצג כנתון על ציר המתח שבין מידת הדין למידת הרחמים: "מתן חנינה, פירושו המוגדר הוא שאחרי כל ערכאות, ומעל להן, יש בידיה של סמכות עליונה, המסמלת את המדינה והעם, לאחוז מידת רחמים ולהעביר מפניה כל גזירה של מידת דין". בתור שכזו מקדם הכותב את מוסד החנינה בברכה, שכן עמדתו ההומניסטית העקרונית מקשה עליו "להתנגד להחלטה שמקורה החסד והרחמים". יתר על כן, אלתרמן מאיר פן נוסף באקט החנינה ומציין, כי לפעמים אין היא בגדר של עשיית חסד, אלא "יש בה גם עשיית צדק עליון, שעה שהיא פותחת פתח לתקן או לבטל גזר-דין שהמשפט היה אנוס לקבעו על כורחו כביכול, מחמת חרצובות החוק הכתוב שלא היה מפלט מהן".

במקרה האקטואלי המשמש כעילת התגובה, מכל מקום, אין הדברים כך, לדעת אלתרמן. ועם זאת שאין הוא מבקר חזיתית וחוקית את עצם החנינה, ומציין את יחס יראת הכבוד שיש לנהוג כלפי הסמכות החוננת ומעשיה, הוא גם אינו מסתיר את חרדתו למשמעויות הנילוות העשויות לעלות ממנה. לדעתו, "אורבת סכנה של סילוף-משמעות עקרוני" לחנינה זו בשל טיבו של המעשה שאת עונשו היא באה לבטל.

שני עניינים עיקריים עומדים במוקד דברי הביקורת הגלויים והסמויים בטורו של אלתרמן: עצם המעשה, וכן התגובה הציבורית עליו, ובכך הוא עקבי לכל אורך הדרך בפרשה האמורה. הפעם נקשרים עניינים אלה לעצם משמעותה של חנינה, כמושג המבטא, כאמור, חסד ורחמים. התגובה הציבורית, שבחרה להתרכז בוויכוח על מידת חוקיותה של הפקודה שניתנה ובוצעה, ושראתה את העונש שהוטל על הנאשמים כנובע רק מתוקפה של "פורמליות תחיקתית שאין לעמוד בפניה ומחמת הרעש שהוקם על העניין", נראית לאלתרמן מסוכנת מדי. הוא אינו מודד אותה בכלי ההווה לבדם, כי אם מותח במפורש אנאלוגיה בינה ובין טיעון מוכר עד לזוועה מן ההיסטוריה הקרובה, ורואה בה "דעה מזעזעת [...] שיש לה גוון מיוחד במינו שעה שהיא נשמעת בתוך העם היהודי, אשר בשם נסיבות מקילות של פקודה וכדומה ניסו הגדולים שבאויביו להצדיק את הנתעבים שבפשעים".

כבשירים רבים אחרים ב"טור השביעי" מפעיל כאן אלתרמן ומיישם את "פוליטיקת הזיכרון", שמכוחה מורחב הקונטקסט ההיסטורי ומתגייס לשירותה של עמדת הדובר.

הטיעון נוגע בנקודה רגישה במיוחד אצל חלק גדול של הציבור היהודי בארץ בתקופה האמורה ואצל אלתרמן עצמו, שיחסו כלפי הריהביליטציה שהעניק בן-גוריון ל"גרמניה החדשה" היה חד ונחרץ, והיה שרוי בקונפליקט ברור עם עמדתו של המנהיג. (31) ההשוואה הנועזת דלעיל של אלתרמן היא עדות נוספת – אם נזקקים לה עדיין – לכך שגישתו אל עניינים יורדיים היא בבחינת "כבדהו וחשדהו". הכבוד מתבקש כלפי המשפט מתוך ההכרה בו כבאחד מכלי החברה והממלכה ההכרחיים הקובעים את סדריהן, ואילו החשד מופנה אליו בשל אותם "שטחים מתים", שהמשפט אינו מכסה אותם, אולם הם-הם הקובעים בסופו של דבר את דמותן הערכית-מוסרית של החברה והמדינה. אל אלה בעיקר הוא מכוון כאשר הוא דובר מעמדתו של הומניסט, שעניינו לא לשון החוק היבשה אלא הערכים המוספים המסתתרים מאחוריה ובין קפליה, ולא תמיד נשמע קולם.

בחנינות שהוענקו למורשעי הטבח בכפר קאסם רואה אלתרמן אפוא לא תיקונו של מעוות, אלא הפעלה בלתי-ראויה של מידת הרחמים כלפי אלה שמנעו רחמים וחנינה מאותם אנשים שביקשו אותם מידיהם, ובניסוחו: "אין להימנע מלומר כי מידת הרחמים נתעוררה ופעלה הפעם, בשם המדינה והעם, לגבי מעשה אשר סימנו העיקרי, סימנו המחריד, הוא בכך שהדבר האחד שנעדר ממנו, במשך כל זמן ביצועו, היה זיק אחד של רחמים, נצנוץ אחד, רגע אחד של רחמים".

בהתנגשות הבלתי-נמנעת כאן בין שתי הפרשנויות למעשה החנינה (תיקון מעוות, או מעשה חסד), מבהיר אלתרמן במובהק את עמדתו. לא תיקון של מעוות הוא רואה בכך, כאמור, וגם ממעשה החסד כלפי הנאשמים הוא מסתייג "הסתייגות גמורה ומוחלטת". וכאשר הוא כותב, כי המאמצים להשיג למורשעים חנינה לא נשאו "למזלנו, אופי של תנועה-ציבורית", הוא אינו שוכח לציין, כי על סיומם המוצלח של המאמצים הללו שמעו רבים "מתוך רגש מועקה ורתיעה".

החיבור האוקסימורוני הזה בין מידת הרחמים (בתפישה העקרונית) ובין רגש המועקה והרתיעה (במקרה הפרטי) הוא תמצית עמדתו של אלתרמן בפרשה זו, שלדעתו אין בכוחו של המשפט למצותה מכל צדדיה, כפי שעולה מסיכום התבטאויותיו בעניינה ב"טור השביעי".

ה.

רצף התגובות בפרשת כפר קאסם, פרי עטו של אלתרמן ב"טור השביעי", מהווה דוגמה מעניינת לדיון ספרותי מתמשך בסוגיות של משפט ומוסר (32). ברובו אין זה דיון סמוי, שיש להפעיל עליו טקטיקות פרשניות מורכבות כדי לחלץ את משמעויותיו. הדיון הוא גלוי בשל סיבות תכליתיות: הרצון והצורך להגיע בטור הפובליציסטי אל קהל מרבי באמצעות תקשורת מהירה. עם זאת, אין אלתרמן נמנע לחלוטין מהפעלתן של תחבולות אמנותיות בקטעי "הטור השביעי", המהוות צמתים חשובים של משמעות, כפי שנוכחנו בעת העיון.

עמדתו של אלתרמן ברורה. בעניין חמור כל-כך, הנושא סממנים של מה שמאותר על-ידו כנגע חברתי ומאוחר יותר מוגדר כפשע מלחמה, אין הטיפול המשפטי בפרשה יכול לסתום עליה את הגולל. תגובותיו של אלתרמן חוזרות ומבליטות את העובדה, שהמשפט לבדו אין בו כדי להסדיר את כל מערך היחסים האנושי-חברתי. בעניינים מסוימים, והמקרה של כפר קאסם הוא מקרה-מבחן מובהק כזה, נדרשת הפעלתה של עמדה מוסרית אקטיבית כליווי הכרחי וכהשלמה לעמדה המשפטית, שאולי בה בלבד אין די כדי למנוע הישנותם של מקרים כגון אלה בעתיד. מבחינה זו מלווה ביקורתו הבלתי פוסקת, אם גם הסמויה לפעמים של אלתרמן, את תגובותיו על ההליכים המשפטיים הנכרכים בפרשה. על-פי העולה מתגובותיו הכתובות של אלתרמן מורגש, לדעתו, חסרונה של העמדה המוסרית המוצהרת בתוך פסקי-הדין, המסתפקים באמירה משפטית-פורמלית גרידא. בתגובתו העיקשת והנמשכת בטורים שעניינם הפרשה האמורה, כלומר, דווקא בתחום הספרותי-פובליציסטי, מנסה אלתרמן, בעצם, להחזיר לשיח הציבורי את הממד המוסרי הנעדר.

אלתרמן נותן ביטוי לעמדתו המוסרית גם בהיבטיה הפרקטיים, כאשר מתוך דבריו עולה, כי יש מקום וזמן, שבהם עדיף לכאורה מה שמתחייב מן המוסר (וניתן ליישום במסגרת החוק) על מה שניתן לחייב בעזרת החוק מבלי להתחשב בהקשר המוסרי (למשל, במקרים של מגמה לקיים משפט בדלתיים סגורות, או לשמור על חשאיית המידע, כאשר דווקא בכך יש כדי לפגוע בערכים חיוניים).

גם כשמחדד משפטם של נאשמי כפר קאסם אצל אלתרמן את הביקורת (הסמויה) על מערכת המשפט, מובן, שאין ביקורת זו יוצאת חוצץ ובגלוי נגד עצם המוסד השיפוטי. עם זאת, גם אין היא מעלימה עין מפגמים המובנים אל תוך המערכת. העובדה שעיקר וטפל (בהירארכיה המוסרית) עלולים להחליף מקומות תוך כדי הליך ההתדיינות המשפטית, הוא אחד הפגמים האלה. הבירוקרטיה המשפטית, שהיא תוצאתו ההכרחית של ההליך המשפטי, עלולה לחצוץ, לדעתו, בין העובדות ובין הקביעות השיפוטיות הנוגעות להן, עד לטשטושן לעיתים של הראשונות ("שכן עברו שנתיים עד שהובקעו חומות של סגוריה וסייגי נוהל/ ועד שהתברר כי יש יכולת להגדיר זאת כרציחה" – "עם פסק-הדין"). את כלי הביטוי הספרותי מעמיד אלתרמן אפוא לרשות הזיכרון הציבורי, ואינו חוסך באמצעים רטוריים ספרותיים על מנת לחדד את תמונת האסון האנושי מבעד למסך הרטוריקה המשפטית.

דרך תגובותיו של אלתרמן ב"טור השביעי" נחשף בעקביות קוצר ידו של המשפט "לפרק מוקשים" בתחומים שאין לו שליטה בהם (כגון: "סגנון-המחשב והלכי-הרוח" – "עם פסק-הדין"). על תחומים אלה

לא חל החוק ולא ניתן להעניש עליהם גם אם הם עומדים בסתירה גמורה אליו. התבטאויותיו של אלתרמן בפרשת כפר קאסם חושפות חזר וחשוף את מה שהוא רואה כחולשה אימננטית של המערכת המשפטית בתחום האמור. הביקורת הגלויה ביותר על עניינים הכרוכים בהיבטים משפטיים מופיעה בקטע הפרוזה "החנינה". אף כי הערכאה המעניקה חנינה אינה ערכאה שיפוטית, הרי העיסוק בחנינה כמוהו כנגיעה בדברים עצמם, שכן ממילא עולים בדיון הענייני (וכן בדיון הציבורי העשוי ללוות את החנינה) כל אותם דברים שנגיעתם לתחום המשפט היא ישירה. הביקורת הנוקבת כלפי מוסד החנינה, המוסווית מאחורי אמירות כאלה ואחרות הבאות להגן על מעמדו, מחדדת את עמדותיו של אלתרמן כלפי עניינים של צדק ומוסר, אשר לתפישתו אינם הולכים בהכרח תמיד יד ביד עם משפט פורמלי.

במידה רבה ניתן לראות את קבוצת הטקסטים האלתרמניים שעניינם פרשת כפר קאסם כנושאים אופייניים חתרניים כלפי מערכת המשפט. ההפרדה החדה והמקוממת בין חוק למוסר, כפי שתופש זאת אלתרמן בהקשר הנתון, או בניסוח חריף יותר: ההיתלות בחוק השיפוט הצבאי וההתעלמות מעשרת הדברות כיסוד המכונן הערכי, מביאה אותו פעם אחר פעם בטקסטים שנדונו כאן לידי חשיפת עקרונות המוסרית-ציבורית של המוסד השיפוטי. אין הוא כופר בו, כמובן, וכבודו במקומו מונח גם לדעתו, אך הוא רחוק מלראות בו בהקשר של הסדרת יחסי אדם לאדם את חזות הכל.

הערות

1. הטורים האחרים בעניין זה הם: "עם פסק הדין" (17.10.58), "הדין וסביביו" (24.10.58) ו"החנינה" (13.11.59), הכתוב בפרוזה. פרקו האחרון של הטור "הדין וסביביו" צורף כחלק מסיים לטור "עם פסק הדין", המופיע, כשני הטורים האחרים, בכרך ב' של **הטור השביעי** (1981), שבו מכונסים טורים מן השנים תשי"ד-תשכ"ב.
2. ראו בעניין זה אלמוג (2000: 13) וכן הערות 4 ו-5 שם (עמ' 12, 13).
3. ראו שם, עמ' 13. את חשיבותו של התחום, לדבריה, ניתן לקשור "למפה של מיקומים הנוצרת ומתעצבת באמצעותו" (שם: שם).
4. ראו שם, עמ' 14.
5. על הז'אנר של שירי "הטור השביעי" ראו את הפרק "הז'אנר" (על הייחודיות שבסוגה האקטואלית של אלתרמן) "אצל קדמי (תשמ"ד: 41-14).
6. על המשורר כשליח-ציבור כתב מנחם דורמן במאמר בשם זה, המוזכר אצל לאור (1983: 16) וכן הערה 20 (שם: 23).
7. ראו: לאור (שם, שם).

8. לאור מזכיר את הנוסח שהופיע בעתון "חרות" (מיום 28.7.1960) הכולל כינוי זה וקובע, כי הסתייגותם של חוגי הימין האופוזיציוניים מכתבתו הפוליטית של אלתרמן נבעה הן מאי-הבנת מניעה הבסיסיים של שירתו האקטואלית והן מהתעלמותם מן העמדה האופוזיציונית שנקט בשאלות פוליטיות מרכזיות שעל סדר היום הלאומי. (שם: 19). קומם (1989) וזוה שמיר (1999) מזכירים את התקפתו של מירון על אלתרמן כ"משורר חצר" במאמרו: "מיוצרים ובונים לבני בלי בית" (1985/6) ומסתייגים ממנה. מירון מכנה את אלתרמן במאמר הנזכר "משורר-חצר מסובל-בשר וכבד-נשימה, שהמלים והמשפטים מסתבכים בין ה'רגליים' של טוריו" (מירון. שם: 117).
9. לאור מצוין בהקשר זה את שאלת היחסים עם גרמניה ואת שאלת יחסה של המדינה אל המיעוט הערבי, בנושאים שבהם נקט אלתרמן עמדות אופוזיציוניות (1983: 19-20). ניתן להוסיף על כך נושאים אחרים, כגון עמדתו בשאלת פירוק הפלמ"ח (קומם. 1989: 64-62), או בעניין גזירת העלייה הסלקטיבית מצפון אפריקה (בטורים כגון: "ריצתו של העולה דנינו", "חירות ועלייה", "מתבת המכתבים", שבהם מבקר אלתרמן בחריפות ומתוך עמדה מצפונית את ההחלטה הממלכתית, ועוד).
10. הדברים לקוחים מתוך הספר **בין המשורר למדינאי** (עמ' 47, 48), הכולל דברים שכתב אלתרמן על בן-גוריון ואליו, וכמו-כן שתי אגרות של בן-גוריון לאלתרמן. ניתוח של מכתבו זה של בן-גוריון לאלתרמן ראו אצל קומם (1989: 74-72).
11. ראו את פירוט הטורים הללו אצל אילנה קדמי (תשמ"ד: 310-309) וכן אצל קומם (1989: 59-61). קומם מצוין, כי "בהקפתו על עמדה מוסרית כלפי הערבים בשנים הראשונות של המדינה, ובביקורתו הגלויה על נוהגי הצבא, אלתרמן לא רק פוגע באחת הנקודות הרגישות של בן-גוריון, אלא הוא אף מסתכן בנטישת הקונצנזוס: לטעמם של רבים נוה היה הרבה יותר, בכל הקשור בערבים בוודאי, לתמוך בצעדיו של בן-גוריון" (שם: 61). וראו גם אצל שמיר (1999: 45-48), הסוקרת בקצרה את השירים בהם נקט אלתרמן עמדה שונה מזו של בן-גוריון בעניינם של אזרחי ישראל הערבים.
12. תיאור מפורט של השתלשלות העניינים בפרשה מצוי במאמרו של רוביק רוזנטל "מי הרג את פאטמה סרסור, הרקע, המניעים והשתלשלות האירועים בפרשת טבח כפר קאסם" (רוזנטל. 2000: 51-11).
13. חברי הוועדה היו: בנימין זוהר, הנשיא התורן דאז של בית-המשפט המחוזי בחיפה, עורך הדין חוטר ישי ואבא חושי, ראש עיריית חיפה (רוזנטל. 2000: 34).
14. באותה הודעה מצוין בן-גוריון כי לו עצמו נודעה הפרשה ב-1 בנובמבר ובו ביום החליט על הקמתה של ועדת החקירה. הפרטים מצויים בתוך "פרטי-כל ישיבת הממשלה יח/שיז מיום ז' בחשוון תשי"ז (11.11.1956)". הפרוטוקול פורסם בעיתון "הארץ" ב-28.3.2001.
15. אם להזכיר רק דוגמאות אחדות: "נבלה" מכונה במקרא מעשה שכם בן חמור בדינה, כמו גם העבירה על איסור החרם, מעשה פילגש בגבעה ומעשה אמנון ותמר. המילה "זעוה" מופיעה

פעמים אחדות בתוך נבואות זעם של ירמיהו המתארות אסונות קשים שיפקדו את העם כעונש על חטאיו וחטאי מלכיו (ירמיהו ט"ו 4; כ"ד 9; כ"ט 18; ל"ד 17). המילה "חלחלה" זכורה בעיקר מנבואת נחום (פרק ב' 11): "בוקה מבוקה ומבולקה ולב נמס ופיק ברכיים וחלחלה בכל מתניים ופני כולם קבצו פארור", וכאמור, אלה הם רק חלק מן ההדהודים המקראיים העולים למקרא שירו של אלתרמן.

16. על המונח "חללים משפטיים" ראו אלמוג ובן-זאב (1996: 60-72); אלמוג (2000: 42-43; 142-143).

17. השיר כונס בכרך א' של **הטור השביעי** (1977: 287-290).

18. דומה, כי יפים לכאן דבריו של אלתרמן מתוך הטור המוקדם (17.8.1945) הנושא את הכותרת "מקרה פעוט" (**הטור השביעי** כרך א', עמ' 205-203), על אודות מקרה של "סחיבת" אבטיחים על-ידי בני נוער יהודיים ממקשה של ערכים. אלתרמן חותם את הטור בשורות הבאות: אם מטפחים אנו חזון-גדולות אוטופי,

גם בקטנות חובה לנגוע לפרקים.

ואל נאמר שהמקרה הוא מיקרוסקופי...

במיקרוסקופ, אחי, נגלים החיידקים.

19. מעניין לציין, כי בהודעה שקרא ראש הממשלה דוד בן-גוריון בישיבת הכנסת ימים ספורים **לאחר** פרסום הטור "תחום המשולש", מצא לנכון להזכיר את הר סיני ואת הצו "לא תרצח", כאילו כפירוש וכהמשך לדבריו של אלתרמן, המשוקעים בבית האחרון של השיר ובהשראתו. דברי בן-גוריון מובאים בהערת עורך בעקבות השיר "תחום המשולש" בכרך ב' של **הטור השביעי** (1981), עמ' 559-560.

20. ראו, למשל, את המאמרים "בזכות מבחן 'הדגל השחור', הפקודה הבלתי חוקית בעליל" בצה"ל, עקרונות ויישומים (תקציר הרצאתו של אילן שיף בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל-אביב, נרשם על-ידי רוביק רוזנטל), (רוזנטל, 2000: 117-130); "ביקורת מבחן 'הדגל השחור', פסק-הדין בפרשת כפר קאסם, מבחן הדגל השחור, והמושג פקודה בלתי-חוקית בעליל" מאת עדי פרוש (שם: 131-177).

21. ראו בעניין זה את סקירתה של מרב מימון-שניצר במאמרה "בין זעזוע לשכחה, ההיסטוריוגרפיה של טבח כפר קאסם בעיתונות הישראלית", פרקים 7-9 (רוזנטל, 2000: 72-81).

22. הציטוטים המובאים כאן הם מתוך תת-סעיפים א' ו-ד' של סעיף 9 בפסק-הדין.

23. על האמצעים האמנותיים בשירי "הטור השביעי" ראה קדמי (תשמ"ד: 42-99).

24. האינפורמציה הזו מוגשת לקורא על דרך השלילה, כאשר שאר מפקדי הגזרות מתוארים כמי "שבצעו את העוצר **ללא** ערמות חללים/ ושמרוהו **ללא** נספחות של פוגרום", ומכלל הלאו ניתן ללמוד כמובן על ההן (ההדגשות שלי. ח"ש).

25. שימושי הלשון הנזכרים אינם יכולים שלא לעורר אסוציאציה – ולו גם מרוחקת – לשיר כגון "בעיר ההריגה" של ביאליק, שעניינו תיאור הפוגרום ביהודי קישינייב ב-1903.
26. על התגובה הציבורית לפסק-הדין ראו מימון-שניצר (רוזנטל. 2000: 64). הנ"ל מציינת, בעקבות אחרים, כי הכיוון הכללי של התגובות היה אוהד כלפי הנאשמים וביקורתי כלפי הפסיקה. ב-1.11.58 הוקדש **בהארץ** עמוד שלם לתגובות קוראים ובתוכם כאלה, "היוצאים נגד המחשבה כי בזמן מלחמה חייל פשוט יכול להבחין בין פקודה שיש לקיימה ובין זו שאסור" (שם): (שם).
27. מעניין לציין, כי הדוגמה שמביא אברהם אבן-שושן לאיור המשמעות הנזכרת היא כדלהלן: "המפקדים מצווים לשמור על המורל בקרב הצבא" (**המילון החדש**, 1992, כרך שלישי, עמ' 1269, ערך: "מורל").
28. כאשר אלתרמן כתב "אל דברים שגם הם חייבים מאסר/ אל סגנון-המחשב והלכי-הרוח", אין הוא מתכוון למאסר באותו מובן שהדין הפלילי מתכוון אליו, ובוודאי שאין כאן ניסיון לסתימת פיות בנוסח משטרים טוטליטריים. כוונתו מטפורית, והפירוש הוא, כי יש לאסור (לעצור) (באמצעי חינוך והסברה, כפי שהוא אומר מאוחר יותר בחלק זה) את הלכי הרוח המסוכנים, שלפיהם מותר לצבא להתעלל באוכלוסייה אזרחית ערבית מבלי שהאשמים יבואו על עונשם.
29. ראו אלמוג (2000: 142) וכן הערה מס' 10 באותו עמוד.
30. ראו שם, עמ' 142-143, וכן הערה מס' 11 בעמ' 143.
31. ראו: נתן אלתרמן, "לא פגישה היסטורית" (דורמן [עורך]. תשמ"ז: 45-41). בין היתר, כותב שם אלתרמן בעניינו של הזיכרון ההיסטורי כדלהלן: "השאלה האמיתית, לגבי העם היהודי, היא זאת: באיזו מידה רשאי ויכול העם היהודי להתעלם, ביחסים עם גרמניה של היום, מן המשקע הנורא שהשאירה בו גרמניה של אתמול? באיזו מידה הוא רשאי לנתק עצמו מן המשקע הזה ניתוק המנוגד לחוקי-יסוד של רציפות חיי-יחיד וחיי-ציבור?" (שם: 44).
32. על מערך הקשרים בין משפט ומוסר ועל הפרובלמטיות הכרוכה בהם ראו: West (1993: 1-23).

ביבליוגרפיה

- אלמוג שולמית, **משפט וספרות**, הוצאת נבו, 2000.
- אלמוג שולמית, בן-זאב אבינועם, **משפט האדם**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1996.
- אלתרמן נתן, "תחום המשולש", **הטור השביעי** כרך ב', הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ה, עמ' 355-358.
- אלתרמן נתן, "עם פסק-הדין", **הטור השביעי** כרך ב', הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ה, עמ' 359-363.

- אלתרמן נתן, "הדין וסביביו", "הטור השביעי", דבר, 24.10.1958.
- אלתרמן נתן, "החנינה", הטור השביעי כרך ב', הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ה, עמ' 366-364.
- דורמן מנחם [עורך], בין המשורר למדינאי, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ז.
- לאור דן, "אלתרמן כמשורר פוליטי", השופר והחרב, מסות על נתן אלתרמן, אוניברסיטת תל-אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד, 1983, עמ' 9-24.
- מימון-שניצר מרב, "בין זעזוע לשכחה, ההיסטוריוגרפיה של טבח כפר קאסם בעיתונות הישראלית", רוזנטל רוביק [עורך], כפר קאסם אירועים ומיתוס, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2000, עמ' 86-52.
- מירון דן, "מיוצרים ובונים לבני בלי בית", אגרא בעריכת נתן זך ודן מירון, כרך 2, תשמ"ו, 1985/6 עמ' 71-135.
- פרוש עדי, "ביקורת מבחן 'הדגל השחור', פסק-הדין בפרשת כפר קאסם, מבחן הדגל השחור, והמושג פקודה בלתי-חוקית בעליל", רוזנטל רוביק [עורך], כפר קאסם אירועים ומיתוס, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2000, עמ' 131-177.
- קדמי אילנה, מקומו ומשמעותו של "הטור השביעי" ביצירתו של נתן אלתרמן, דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ד.
- קומם אהרן, "המשורר והמנהיג: ביאליק ואחד-העם, אלתרמן ובן-גוריון", אלתרמן ויצירתו, דורמן מנחם וקומם אהרן [עורכים], המרכז למורשת בן-גוריון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1989, עמ' 47-87.
- רוזנטל רוביק [עורך], כפר קאסם אירועים ומיתוס, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2000.
- רוזנטל רוביק, "מי הרג את פאטמה סרסור, הרקע, המניעים והשתלשלות האירועים בפרשת טבח כפר קאסם", רוזנטל רוביק [עורך], כפר קאסם אירועים ומיתוס, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2000, עמ' 11-51.
- שיף אילן, "בזכות מבחן 'הדגל השחור', הפקודה הבלתי חוקית בעליל' בצה"ל, עקרונות ויישומים", רוזנטל רוביק [עורך], כפר קאסם אירועים ומיתוס, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2000, עמ' 117-130.
- שמיר זיוה, "משורר חצר' או 'משורר לאומי'", על עת ועל אתר, פואטיקה ופוליטיקה ביצירת אלתרמן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 7-58.
- פרטי-כל ישיבת הממשלה יח/שיז מיום ז' בחשוון תשי"ז (11.11.1956), הארץ, 28.3.2001
- West Robin, *Narrative, Authority, and Law*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1993
- ראה אור במחקרי משפט, כרך יח חוב' 1-2, עורכת אורחת ד"ר שולמית אלמוג, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ב 2002, עמ' 399-416